

Agnieszka Łakomy

Wartość zagranicznych kolekcji archiwalnych dla badań nad historią książki w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach po jej zakończeniu na przykładzie zbiorów Archiwum Józefa Piłsudskiego w Ameryce

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy 3-4/3/4, 39-46

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AGNIESZKA ŁAKOMY
*Instytut Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach*

WARTOŚĆ ZAGRANICZNYCH KOLEKCJI ARCHIWALNYCH DLA BADAŃ NAD HISTORIĄ KSIĄŻKI W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I W PIERWSZYCH LATACH PO JEJ ZAKOŃCZENIU NA PRZYKŁADZIE ZBIORÓW ARCHIWUM JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W AMERYCE

Do podstawowych źródeł wykorzystywanych w badaniach nad historią książki należą archiwalia. Są one szczególnie przydatne dla badaczy zajmujących się funkcjonowaniem książki polskiej na obczyźnie w okresie II wojny światowej oraz w pierwszych latach po jej zakończeniu. Zakładane wówczas za granicą oficyny wydawnicze, biblioteki i księgarnie miały zazwyczaj charakter tymczasowy, a ich działalność kończyła się wraz z likwidacją polskiej enklawy, której potrzeby czytelnicze zaspokajały¹. Tworzona w prowizorycznych warunkach książka w dużej mierze nie przetrwała do dnia dzisiejszego, a nieliczne pozostałe druki uległy rozproszeniu w zbiorach bibliotecznych i prywatnych. Zachowana produkcja wydawnicza nie może więc w pełni odzwierciedlać sytuacji na polskim rynku wydawniczo-księgarskim tamtych czasów. Z powodu szybkiej likwidacji wielu instytucji polskiej książki na obczyźnie, funkcjonujących w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach po jej zakończeniu, dane o istnieniu niektórych z nich zostały całkowicie pominięte w literaturze przedmiotu. Z tego powodu zachowana w kolekcjach archiwalnych dokumentacja tworzona przez instytucje, które uczestniczyły w produkcji i rozpowszechnianiu polskich druków w omawianym okresie, jest jedynym z najpełniejszych źródeł informacji o chlubnej działalności wydawniczo-księgarskiej Polaków na obczyźnie.

¹ Np. na Bliskim Wschodzie, w Indiach, czy Niemczech. Te w polskich ośrodkach, które po zakończeniu II wojny światowej stały się centrum działalności politycznej i kulturalnej przeciwników władzy komunistycznej w Polsce, prowadziły swoją działalność przez dłuższy czas.

Okupacja Polski przez Niemców w latach 1939-1945 oraz późniejsze rządy komunistyczne spowodowały, że ciężar dokumentowania historii i kultury książki polskiej funkcjonującej za granicą w trakcie II wojny światowej oraz w pierwszych latach po jej zakończeniu spadł przede wszystkim na polskie instytucje emigracyjne. To one, jak sugeruje Andrzej Kłossowski, podjęły się „ratowania, gromadzenia i ochrony – często z myślą o przekazaniu w przyszłości wolnemu krajowi – dorobku umysłowego narodu i jego pamiątek historycznych niszczonej, grabionych, wyłączanych ze społecznego obiegu (dostępu), względnie nie mających na ziemiach polskich dostatecznych gwarancji rozwoju, a nawet dalszego istnienia” (Kłossowski, 2003, s. 42), a także „dokumentowania dziejów i dorobku emigracji i Polonii oraz gromadzenia i przechowywania emigracyjnych publikacji, archiwaliów i spuścizn” (Kłossowski, 2003, s. 43). Taką misję realizują m.in. biblioteki polskie² oraz funkcjonujące poza granicami kraju instytuty naukowe. Jednym z nich, zaliczonym do najważniejszych placówek polskich na obczyźnie, jest Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP), z siedzibą na nowojorskim Manhattanie³. Na podstawie analizy zbiorów dotyczących kultury książki polskiej w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej, które znajdują się w dyspozycji Instytutu, zostanie przedstawione znaczenie kolekcji archiwalnych przechowywanych za granicą w badaniach nad historią książki polskiej na obczyźnie⁴.

Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce został powołany 4 lipca 1943 roku w trakcie zjazdu Komitetu Narodowego Amerykanów Polskiego Pochodzenia. Impulsem powstania tej placówki była chęć kontynuacji działań utworzonego w 1923 roku w Warszawie Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski (IBNHP), który po śmierci Marszałka Piłsudskiego został nazwany jego imieniem. Ważną rolę w odтворzeniu działalności warszawskiej instytucji poza granicami kraju odegrały amerykańskie środowiska niepodległościowe oraz działacze IBNHP, którzy przebywali na emigracji w Stanach Zjednoczonych. Po-

² Przykładem może być Biblioteka Polska w Paryżu.

³ Dokładne dane adresowe placówki to: 180 Second Avenue, Nowy Jork, NY 10003 (*Instytut: wprowadzenie*).

⁴ Materiały archiwalne, o których mowa zostały wykorzystane przez Autorkę do opracowania rozprawy doktorskiej nt. *Kultury polskiej książki w pierwszych latach po II wojnie światowej*, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Marii Kalczyńskiej w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, a obronionej 2 czerwca 2010 roku.

wstały za oceanem Instytut miał pracować zgodnie z przyjętą w trakcie zjazdu uchwałą, która mówiła o tymczasowym przejęciu zadań IBNHP. Zaliczono do nich także założenie autonomicznego ośrodka badawczego. W kręgu jego zainteresowań miała się znaleźć najnowsza historia Polski. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości założyciele nowopowstałej organizacji zakładali wskrzeszenie Instytutu Józefa Piłsudskiego w Warszawie na bazie zbiorów znajdujących się w IJP. Jednak w związku ze zmianami politycznymi w Polsce, w 1958 roku zaniechano takich planów (Cisek, 1997, s. 18-19).

Zbiory archiwalne IJP obejmują 155 zespołów akt (*Spis*). Są to przede wszystkim materiały dotyczące najnowszej historii Polski, ale także archiwalia obejmujące lata wcześniejsze – wiek XVIII i XIX⁵. Najwartościowszy trzon kolekcji stanowią dokumenty uratowane jeszcze w trakcie trwania II wojny światowej z IBNHP oraz Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie. Do tzw. Archiwum Belwederskiego należą m.in. następujące zespoły akt: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza (zespół nr 2), Akta Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego Generała Tadeusza Rozwadowskiego (zespół nr 3), Komisja Likwidacyjna gen. Lucjana Żeligowskiego (zespół nr 4), Sprawy Sądowe i Honorowe Generalów i Wyższych Dowódców (zespół nr 5), Wojskowe Biuro Historyczne (zespół nr 6), Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce (zespół nr 7), Powstania Śląskie (zespół nr 8), Litwa Środkowa (zespół nr 30), Archiwum Generała Juliana Stachiewicza (zespół nr 94) i Archiwa Marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza (zespół nr 98) (Cisek, 1997, s. 39; *Spis*).

Ważną częścią kolekcji są również dokumenty przejęte z różnego typu polskich organizacji i od działaczy polonijnych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, akta pozyskane po cofnięciu uznania dla Rządu RP w Londynie i rozwiązaniu Polskich Sił Zbrojnych (spuścizny wyższych oficerów, polityków, placówek dyplomatycznych oraz indywidualne kolekcje dyplomatów), a także darowizny osób z tzw. emigracji żołnierskiej i spuścizny prywatne wybitnych osobistości (Cisek, 1997, s. 39).

W trakcie wizyty w obozach jeńców polskich w Niemczech do zbiorów IJP pozyskano również materiały dotyczące działalności Polaków w tym kraju w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach po jej zakończeniu (Cisek, 1997, s. 40). Zgromadzone są one w zespo-

⁵ Zgodnie ze *Statutem* IJP organizacja zajmować się miała pozyskiwaniem archiwaliów dotyczących okresu od Powstania Styczniowego w 1863 roku. W zbiorach znajdują się jednak także dokumenty obejmujące czasy wcześniejsze, np. „Archiwum Leona Orłowskiego” z lat 1777-1976 (zespół nr 78) i „Archiwum Waleriana Piatonowa” z lat 1818-1865 (zespół nr 84) (Cisek, 1997, s. 19; *Instytut: historia; Spis*).

le akt nr 24 o nazwie Uchodźcy polscy w Niemczech⁶. Jak podaje Instytut, jego zawartość jest następująca: „akta organizacyjne Zjednoczenia Polskiego na terenie okupacji brytyjskiej Niemiec i na strefę okupacji amerykańskiej Niemiec, akta Centralnego Komitetu do Spraw Szkolnych i Oświatowych w Niemczech oraz akta poszczególnych szkół z terenu I Okręgu Szkolnego Schleswig-Holstein i IV Okręgu Szkolnego Solingen, akta związków, zrzeszeń i organizacji obejmujących Polaków na terenie wszystkich stref okupacyjnych Niemiec (...), dokumentacja Obozu Polskich Oficerów w Murnau i Polskiego Obozu D.P. „F” w Inglostadt, materiały archiwalne przekazane przez osoby prywatne i różne instytucje” (*Opis*). Z 10,6 mb akt obejmujących chronologicznie lata 1939-1952 wydzielono 486 teczek w ramach następujących głównych grup tematycznych:

1. Uchodźcy – sprawy ogólne (teczki 1-3);
2. Organizacja Polskich Oficerów Łącznikowych (teczki 4-5);
3. Zjednoczenie Polskie na terenie okupacji brytyjskiej w Niemczech:
 - a) Organizacja Zjednoczenia (teczki 6-69);
 - b) Szkolnictwo:
 - Centralny Komitet do Spraw Szkolnych i Oświatowych w Niemczech (teczki 70-82);
 - I Okręg Szkolny Schleswig-Holstein (teczki 83-138);
 - IV Okręg Szkolny Solingen (teczki 139-214);
 - c) Pozostałe sprawy dotyczące szkolnictwa (teczki 215-218);
 - d) Kultura:
 - Zrzeszenie Artystów Scen Polskich (teczki 219-229);
 - Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej (teczka 230);
 - Księgarnia Społeczna Zjednoczenia Polskiego (teczki 231-234);
 - e) Prasa: sprawy ogólne dotyczące prasy (teczki 235-237);
4. Zjednoczenie Polskie na strefę okupacji amerykańskiej Niemiec:
 - a) Sytuacja uchodźców w strefie amerykańskiej (teczki 238-249);
 - b) Organizacja Zjednoczenia (teczki 250-290);
5. Związki, zrzeszenia, organizacje obejmujące Polaków na terenie wszystkich stref okupacyjnych Niemiec:

⁶ Materiały archiwalne znajdujące się w wymienionych teczkach zostały przez autorke wykorzystane w opracowaniu rozprawy doktorskiej nt. *Kultury polskiej książki w pierwszych latach po II wojnie światowej*.

-
- a) Zrzeszenie Polskich Nauczycieli na Wychodźstwie w Niemczech (teczki 291-303);
 - b) Syndykat Dziennikarzy Polskich w byłej Rzeszy (teczki 304-325);
 - c) Wydawnictwa prasowe (teczki 326-345);
 - d) Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą (teczki 346-349);
 - e) Stowarzyszenie Polskich Kombatantów (teczki 350-351);
 - f) Polski Związek byłych Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych na terenie amerykańskiej strefy okupacyjnej Niemiec (teczki 352-353);
 - g) Organizacja byłych Polskich Wartowników (teczki 354-355);
 - h) Stowarzyszenie Techników Polskich na Obczyźnie (teczki 356-357);
 - i) Związek Rolników i Pracowników Rolnych na terenie okupacji brytyjskiej Niemiec (teczki 358-359);
 - j) Związek Polaków w Niemczech (teczki 360-362);
 - k) Towarzystwo Pomocy Polakom w Niemczech (Relief Society for Poles) (teczka 363);
 - l) Polski Czerwony Krzyż Ekspozytura na Rzeszę Niemiecką (teczki 364-365);
 - m) Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech (teczka 366);
 - n) Sprawy związane ze szkolnictwem wyższym (teczki 367-370);
 - o) Sprawy związane z Kościołem (teczki 371-378);
 6. Uchodźcy Polscy poza granicami brytyjskiej i amerykańskiej strefy okupacyjnej Niemiec (teczki 379-386);
 7. Obóz Polskich Oficerów w Murnau (teczki 387-423);
 8. Polski Obóz D.P. „F” w Inglostadt (teczki 424-441);
 9. Materiały przekazane przez różne osoby prywatne i instytucje (teczki 442-468) (*Opis*).

Wśród tak bogatych zbiorów znajdują się również akta, które dokumentują życie kulturalne. Archiwalia te dostarczają bogatego materiału badawczego historykom polskiej książki na obczyźnie. W zespole tym znalazły się bowiem dokumenty należące do instytucji produkcji i rozpowszechniania polskiej książki w Niemczech tuż po zakończeniu II wojny światowej, np. Zjednoczenia Polskiego czy Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą. Szczególnie ważne okazały się te czki o sygnaturach: 70 (Instrukcja w sprawie organizacji szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech), 230 ([Statut Zrzeszenia, sprawozdania z zebrań Zrzeszenia, korespondencja m.in. z Cen-

tralnym Komitetem Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziałem Prasy i Kultury Zjednoczenia Polskiego)), 231 ([Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie]), 232 ([Katalogi książek Księgarni Społecznej Zjednoczenia Polskiego, cenniki książek, korespondencja]), a także teczki dotyczące działalności Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą.

W pierwszej z wymienionych teczek (sygnatura 70) oprócz *Instrukcji dotyczącej organizacji polskiego szkolnictwa na terenie byłej III Rzeszy*, w której szczegółowo omówiono program kursów dla bibliotekarzy, znalazły się także inne świadectwa funkcjonowania polskiego słowa drukowanego. Przede wszystkim należy wymienić protokół z remanentu Księgarni Społecznej w Hanowerze na dzień 1 kwietnia 1948 roku, katalog księgarski Międzynarodowej Księgarni Wysyłkowej Biura Zleceń Jana Ziętkiewicza, pismo dotyczące wydania Katalogu Wydawnictw Polskich w Niemczech oraz korespondencję Drukarni Miejskiej w Maczkowie (*Instrukcja*).

Kolejnateczka, o sygnaturze 230, zawiera archiwalia świadczące o organizacji polskiego rynku wydawniczego w brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec. Wśród materiałów w niej zgromadzonych najbardziej wartościowe dla prowadzonych badań okazały się *Statut Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej*, a także dokumentacja zebrania przedstawicieli tej organizacji w lipcu 1947 roku. Oprócz tego w zbiorze tym można znaleźć informacje na temat powoływanej przez Zjednoczenie Polskie Rady Książki, jak również katalog wystawy pracy polskiej zorganizowanej w Monachium w 1947 roku, w ramach której szeroko prezentowana była produkcja wydawnicza Polaków przebywających w Niemczech ([*Statut*]).

Korespondencję dotyczącą planowego rozdziału darów książkowych przekazanych przez II Korpus Polski polskim instytucjom kulturalnym i oświatowym w Niemczech zgrupowano w odrębnej teczce. Kolportażem przekazanych druków zajęło się Zjednoczenie Polskie, a każda jednostka, która otrzymała przesyłkę była zobowiązana do potwierdzenia jej odbioru. Teczka o sygnaturze 231 zawiera właśnie te potwierdzenia, a także nieliczne wykazy przekazywanych tytułów ([*Potwierdzenia*]).

Pod sygnaturą 232 zgromadzono katalogi i cenniki księgarskie przygotowane m.in. przez księgarnie społeczne Zjednoczenia Polskiego, Dom Książki Polskiej ze Stuttgartu czy Adama Syriatowicza z Regensburga. Oprócz tego w teczce tej znajdują się m.in. wykazy opublikowanych na terenie Niemiec w latach 1945-1947 książek z podziałem na poszczególnych wydawców, księga kontowa jednej z polskich

księgarni obejmująca okres od 1 stycznia do 31 lipca 1947 roku, *Teczka z pokwitowaniami wydanych książek dla polskich obywateli w okręgu Delegatury Brunswik*, a także liczne przedruki wycinków prasowych o tematyce wydawniczej i księgarskiej ([*Katalogi*]).

Ważnym źródłem okazały się teczki zawierające archiwalia Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą (sygnatury 346 i 347). Znaleźć w nich można przede wszystkim dokumentację organizacyjną Zrzeszenia, a więc statut, regulaminy organizacyjne i protokoły zebrań. Materiały te uzupełnia korespondencja prowadzona przez tę organizację w sprawach wydawniczych, plakaty informujące o wystawach, programy spotkań, odczytów, a także polskie katalogi księgarskie i wydawnicze publikowane na terenie Niemiec (*Zrzeszenie*).

Jak wskazuje zawartość omówionych teczek, kolekcje archiwalne znajdujące się w polskich instytucjach za granicą, często są bardzo wartościowym materiałem badawczym dla historyków książki. Organizacje te bowiem przejęły na siebie ciężar dokumentowania i ochrony polskiego dorobku kulturalnego tworzonego na obczyźnie w trudnych dla Polski czasach. Choć odległość utrudnia korzystanie z tak bogatych źródeł informacji, należy szczególnie podkreślić wartość materiałów, które często jako jedyne świadczą o polskiej działalności za granicą.

Bibliografia

Archiwum [online]. 2009 [dostęp: 2010-07-13]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.pilsudski.org/Polish/Zbiory/Archiwum.htm>.

Cisek J. (Oprac.) (1997), *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*. Warszawa.

Instrukcja w sprawie organizacji szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, nr zespołu 24, sygn. 70.

Instytut: historia [online]. 2009 [dostęp: 2010-07-13]. Dostępny w World Wide Web: http://www.pilsudski.org/portal/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=11&Itemid=12.

Instytut: wprowadzenie [online]. 2009 [dostęp: 2010-07-13]. Dostępny w World Wide Web: http://www.pilsudski.org/portal/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=10&Itemid=11.

[*Katalogi książek Księgarni Społecznej Zjednoczenia Polskiego, cenniki książek, ko-*

respondencja]. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, nr zespołu 24, sygn. 232.

Kłossowski A. (2003), *Instytucje książki polskiej i księgozbiory polskie na obczyźnie*. W: Kłossowski A.: *Książka polska na obczyźnie*. Toruń, s. 31-78.

Opis zespołu archiwalnego numer 24 przechowywanego w archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku [online]. 2009 [dostęp: 2010-07-13]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.pilsudski.org/Polish/Zbiory/Archiwum/Archiwum-024.html>.

[*Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie*]. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, nr zespołu 24, sygn. 231.

Spis zespołów [online]. 2009 [dostęp: 2010-07-13]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.pilsudski.org/Polish/Zbiory/Zespoły.htm>.

[*Statut Zrzeszenia, sprawozdania z zebrań Zrzeszenia, korespondencja m.in. z Centralnym Komitetem Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziałem Prasy i Kultury Zjednoczenia Polskiego*]. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, nr zespołu 24, sygn. 230.

Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, nr zespołu 24, sygn. 346-347.

A. Łakomy

The value of foreign archival collection for the investigation of history of the book in the period of the Second World War and in the first years after its end, on the example of The Piłsudski Institute in America

Summary

Archival materials are the basic sources used in the investigation of the Polish book history in exile, in the period of the Second World War and shortly after its end. Because of the historical perturbations the materials that can confirm the activity of Polish institutions that produced and spread Polish printings abroad, very often are in the possession of various emigration Polish establishments. Those organizations carried the burden of documenting the Polish cultural activity in the times of German occupation. The author decided to present the importance of those kind of collections on the example of archival collection of The Piłsudski Institute in America. In the center of attention there are materials concerning the editorial activity of Poles in the first years after the World War II. Archival materials providing the source information about that problem are discussed in detail.